

Νέες μορφές εργασίας και καπιταλιστική δυναμική

Χρυσή Δερβίση-Κάμπα*

Περίληψη

Η τεχνολογική αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος οδήγησε στην περιστολή της βιομηχανικής απασχόλησης και στην εμφάνιση νέων μορφών εργασίας στον τριτογενή τομέα. Σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς μαρξιστές, μία σειρά συγγραφέων ετερόδοξου μαρξιστικού προβληματισμού, υποστηρίζει ότι η αυτοματοποίηση δεν οδηγεί στο τέλος της κοινωνίας της εργασίας αλλά σε μία μετατόπιση της παραγωγικής δραστηριότητας σε πεδία της μη υλικής παραγωγής. Ωστόσο, η παραγωγική αξιοποίηση του τριτογενή τομέα στο σύνολό του, είναι προς το παρόν προβληματική, κυρίως γιατί τα όρια τυποποίησης-εντατικοποίησης της διανοητικής και της άτυπης εργασίας είναι λιγότερο ελαστικά από εκείνα της χειρωνακτικής εργασίας.

Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό θα εξετάσουμε την σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις νέες μορφές εργασίας που δημιούργησε η τεχνολογική αναδιάρθρωση και την καπιταλιστική δυναμική. Η τεχνολογική αναδιάρθρωση συνέβαλε στην αντικατάσταση του φορντικού προτύπου απασχόλησης με τις σχετικά σταθερές και βιώσιμες απασχολήσεις από ένα πυραμιδικό πρότυπο απασχόλησης όπου φθίνει η συμμετοχή της βιομηχανικής εργασίας, αυξάνονται οι ασταθείς ευκαιριακές και χαμηλόμισθες απασχολήσεις, στον άτυπο

---

* Επιστημονικός συνεργάτης στο Οικονομικό Τμήμα του Α.Π.Θ.

τριτογενή τομέα, ενώ διαφαίνεται ότι είναι περιορισμένες οι δυνατότητες του μοντέρνου και δυναμικού τριτογενή να συμβάλλει μαζικά στη δημιουργία νέων απασχολήσεων. Σύμφωνα με τις προβλέψεις του γραφείου στατιστικών για την εργασία στις Η.Π.Α. οι θέσεις εργασίας στον προηγμένο τριτογενή θα αποτελούσαν το 4% των νέων απασχολήσεων στην περίοδο 1982-95 ενώ τα παραδοσιακά και άτυπα επαγγέλματα του τριτογενή θα αντιστοιχούσαν στο 24% των νέων απασχολήσεων. «Μεταξύ των 10 επαγγελματιών που αυξήθηκαν σε απόλυτους αριθμούς, 8 δεν απαιτούν ανώτερη μόρφωση και η αμοιβή τους είναι κατά 30% κατώτερη του μέσου όρου»¹. Σήμερα εξακολουθούν να ισχύουν οι ίδιες τάσεις και ο άτυπος τριτογενής αποτελεί μια από τις βασικές δεξαμενές της απασχόλησης. Οι νέες αυτές μορφές εργασίας είναι δυνατό να στηρίξουν μια νέα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης ή αντίθετα συνιστούν μόνο τυπικές μορφές παραγωγικής εργασίας, που είναι ανίκανες ν' αποτρέψουν την προσέγγιση του ιστορικού ορίου του Κ.Τ.Π.;

Η αναγκαιότητα της παραγωγικής αξιοποίησης του τριτογενή, αποκτά αύξουσα σημασία, αν δεχθούμε ότι περιστεύεται η σφαίρα απόσπασης υπεραξίας στη βιομηχανία στο βαθμό που προωθείται η αυτοματοποίηση.

Η περιστολή του βιομηχανικού τομέα διαπιστώνεται σ' όλες τις χώρες του προηγμένου καπιταλισμού: «Η βιομηχανία φαίνεται ν' ακολουθεί μία πορεία ανάλογη μ' εκείνη της γεωργικής εργασίας. Το 1790 η γεωργία στις Η.Π.Α. απορροφούσε το 90% του πληθυσμού, ενώ σήμερα απορροφά μόνο το 4% που προβλέπεται να πέσει στο 2% το 2000. Στη βιομηχανία μεταξύ των ετών 30-40 απασχολούνταν το 50% του εργατικού δυναμικού, ενώ σήμερα το ποσοστό αυτό πέφτει στα 29%»².

1. Η συζήτηση για το ενδογενές όριο του καπιταλισμού και η έννοια της παραγωγικής εργασίας

Στις δεκαετίες του '60 και του '70 το ζήτημα των ορίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποτελούσε ένα προνομιούχο πεδίο της θεωρητικής προβληματικής. Στην περίοδο αυτή εμφανίζονται οι εργασίες των θεωρητικών της Επιστημονικής Τεχνικής

Επανάστασης (Ε.Τ.Ε.) και η θέση του E. Mandel για το ενδογενές όριο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στο βιβλίο του «ο Ύστερος καπιταλισμός». Η έμφαση δινόταν είτε σ' ένα αυστηρά οικονομικό όριο που προέκυπτε από την αντίφαση ανάμεσα στην αύξηση του ποσοστού υπεραξίας και τη μείωση της συνολικής μάζας της υπεραξίας, είτε στην ενδογενή αδυναμία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Κ.Τ.Π.) να διαχειρισθεί τις νέες παραγωγικές δυνάμεις.

Οι βασικές θέσεις των θεωρητικών της Ε.Τ.Ε. συνοψίζονται στα παρακάτω σημεία:

- Στη σφαίρα της παραγωγής, η αυτόματη αρχή αντικαθιστά τη μηχανική αρχή.
- Η τεχνολογική επανάσταση αναδεικνύει την επιστήμη σε αποφασιστική παραγωγική δύναμη.
- Εγκαθίσταται ένας νέος ορθολογισμός στη διαδικασία της εργασίας που της προσδίδει επιστημονικό χαρακτήρα.

Κατά τους θεωρητικούς της Ε.Τ.Ε., «η συνέχιση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων απαιτεί μία ριζική τροποποίηση της λογικής της συσσώρευσης που θα δώσει προτεραιότητα στη ζωντανή εργασία, στην επιστημονική και τεχνική της διάσταση, έτσι ώστε οι εργαζόμενοι να επανακτήσουν τον έλεγχο στη συνολική διαδικασία της παραγωγής. Αλλά ο καπιταλισμός εμφανίζεται κατά τους θεωρητικούς της Ε.Τ.Ε. ανίκανος να υλοποιήσει τις δυνατότητες της επιστημονικής επανάστασης γιατί προσκρούει στην αντίφαση ανάμεσα στις κοινωνικές σχέσεις, που βασίζονται στην υποταγή των εργαζομένων και τα νέα χαρακτηριστικά των παραγωγικών δυνάμεων»³.

Κατά τον E. Mandel η γενικευμένη αυτοματοποίηση της παραγωγής, προσκρούει σ' ένα ανυπέρβλητο για τον καπιταλισμό θεωρητικό όριο: «Το απόλυτο τούτο όριο δεν έγκειται όπως πίστεψε η Ρόζα Λούξεμπουργκ στην ολοκλήρωση της καπιταλιστικής διεύθυνσης στον κόσμο, δηλαδή στην εξουδετέρωση τομέων μη καπιταλιστικής παραγωγής, ούτε πάλι όπως θεώρησε ο Χένριχ Γκρόσμαν στην τελική αδυναμία ν' αξιοποιηθεί το σύνολο του συσσωρευμένου κεφαλαίου ακόμα και όταν αυξάνει η μάζα της υπεραξίας, αλλά βρίσκεται εκεί όπου ο ίδιος ο όγκος της υπεραξίας αναγκαστικά μειώνεται, σαν αποτέλεσμα, του ότι στην τελευταία φάση της εκμηχάνισης, την αυτοματοποίηση, η ζωντανή εργασία αποδιώχνεται από τη διαδικασία της παραγωγής. Ο καπιταλισμός δεν συμβιβάζεται με την ολοκλήρωση της αυτοματοποίησης στη

βιομηχανία και τη γεωργία γιατί τότε σταματά κάθε παραγωγή υπερεξίας και επομένως και η αξιοποίηση του κεφαλαίου»⁴.

Για τον Mandel, το κύκλωμα του ύστερου καπιταλισμού αποτελεί μια ενότητα αντιθέσεων που απαρτίζεται από περιοχές όπου δεν έχει διεισδύσει η αυτοματοποίηση, από μισό-αυτοματοποιημένους κλάδους και από περιοχές ολικής αυτοματοποίησης. Η πορεία προς την καθολική αυτοματοποίηση θα συναντήσει, κατά τον συγγραφέα, μία αναγκαστική αντίσταση εκ μέρους του συστήματος.

Και στις δύο προσεγγίσεις που παρουσιάσαμε, το κοινό σημείο είναι ότι, από ένα σημείο και μετά το σύστημα αντιτάσσει ένα φρενάρισμα στην απρόσκοπτη εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, που οδηγεί στην ημι-αυτοματοποίηση και όχι στην καθολική αυτοματοποίηση. Αναδεικνύεται δηλαδή ο καπιταλισμός ανίκανος να επιτελέσει την ανάπτυξη και ολοκλήρωση των νέων παραγωγικών δυνάμεων. Η πιο εμφανής αδυναμία και των δύο αναλύσεων είναι ότι νοούν την αυτοματοποίηση κυρίως σαν αυτοματοποίηση υποκατάστασης –που οδηγεί μακροπρόθεσμα στην εξαφάνιση της ζωντανής εργασίας– χωρίς να παίρνουν υπόψη τις νεότερες τάσεις στην αυτοματοποίηση, που συνδυάζει λιγότερο εξεζητημένες εγκαταστάσεις και ζωντανή εργασία, με κύριο στόχο την αριστοποίηση των παραγωγικών ροών και την εξοικονόμηση μάζας μισθών και όχι τη θεαματική περιστολή του όγκου της εργασίας.

Ωστόσο νεώτερες έρευνες γύρω από την τεχνολογική δυναμική, αποκαλύπτουν τη στενή σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στις παραγωγικές σχέσεις και την ερευνητική διαδικασία για τις νέες τεχνολογίες: «Στις κοινωνίες στις οποίες οι βιομηχανικές συγκρούσεις και ο αγώνας για τη διανομή των εισοδημάτων αποτελούν διαρθρωτικά χαρακτηριστικά, η αντικατάσταση της εργασίας από μηχανές αποτελεί σημαντικό καθοριστικό παράγοντα της ερευνητικής διαδικασίας για νέες τεχνολογίες. Γενικότερα τα πρότυπα βιομηχανικής και κοινωνικής σύγκρουσης είναι πιθανόν να επενεργούν μέσα στη διαδικασία επιλογής νέων τεχνολογικών παραδειγμάτων τόσο σαν αρνητικά κριτήρια (ποιές πιθανές εξελίξεις πρέπει να αποκλεισθούν), όσο και σαν θετικά (ποιές πιθανές τεχνολογίες θα επιλεγούν)»⁵.

Οι περισσότερες αναλύσεις που διαβλέπουν στην αυτοματοποίηση το ενδογενές όριο του Κ.Τ.Π., εμπνέονται από τα κείμενα του Μαρξ που αναφέρονται στις συνέπειες των αυτομάτων μηχανών στη βιομηχανία. (*Principes d'une Critique de l'Economie Politique*, σελ. 305-306): «Μόλις η εργασία στην άμεση μορφή της

παύει να είναι η μεγάλη πηγή πλούτου, ο χρόνος εργασίας παύει και πρέπει να πάψει να είναι το μέτρο του, και από κει και πέρα η ανταλλακτική αξία παύει να είναι μέτρο της αξίας χρήσης... Έτσι η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία καταρρέει και η άμεση υλική παραγωγική διαδικασία απεκδύεται την μορφή της πενίας και της αντίθεσης». Κατά τον Μαρξ η ανάπτυξη των αυτοματοποιημένων συστημάτων παραγωγής τείνει ν' αυτονομήσει τον πραγματικό πλούτο (αξίες χρήσης) από τον τυπικό πλούτο (ανταλλακτικές αξίες). Όσο επεκτείνεται αυτή η τάση, η ορθολογικότητα του Κ.Τ.Π. καθίσταται εύθραυστη. Ο Μαρξ συνδέει την ολοκλήρωση της αυτοματοποίησης με το τέλος ενός πολιτισμού που θεμελιώνεται στην εργασία, και το πέρασμα σ' ένα πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου. Εμπνέεται σαφώς από την παράδοση του διαφωτισμού και δίνει έμφαση μόνο στην απελευθερωτικές διαστάσεις της επιστήμης. Όλος ο 19ος αιώνας κυριαρχείται από αυτή την αντίληψη, αντίληψη που τίθεται βέβαια σε αμφισβήτηση στον 20ο αιώνα από φιλοσοφικά ρεύματα είτε δεξιάς είτε αριστερής κατεύθυνσης (Χάιντεγκερ - Σχολή Φραγκφούρτης).

Ο T. Negri στο βιβλίο του, «Marx au dela de Marx», edit C. Bourgeois, 1978, δε θεωρεί ότι η κατάρρευση αυτή της παραγωγής, που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία, έχει αυτόματο χαρακτήρα. Πρόκειται στην ουσία για μία μεταμόρφωση του νόμου της αξίας: «Το κενό που αναφαίνεται στον νόμο της αξίας, η εξαφάνιση κάθε στοιχείου μέτρησης... δεν καταργούν τον νόμο της αξίας αλλά τον μεταβάλλουν σε τυπικό νόμο. Αλλά αυτός ο τυπικός χαρακτήρας δεν σημαίνει και αναποτελεσματικότητα. Η αποτελεσματικότητα όμως του νόμου της αξίας, στην παρούσα φάση προκύπτει από την ανορθολογικότητα του, από το τέλος της προοδευτικής και ορθολογικής λειτουργίας της εκμετάλλευσης... Η μορφή της αξίας είναι καθαρή και απλή σχέση κυριαρχίας, απλή μορφή της πολιτικής⁶.

Οι πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο της εργασίας και στις μορφές της απασχόλησης, αποκαλύπτουν αυτή την τάση. Η διεύρυνση του πεδίου δράσης του κεφαλαίου, δεν συσχετίζεται με καμία μορφή κοινωνικής ορθολογικότητας αλλά με την δημιουργία νέων αναγκών και νέων μορφών σπανιότητας που τείνει να διευρύνει το πεδίο δράσης του κεφαλαίου. Η αρχή της οικονομικής ορθολογικότητας τείνει να επεκταθεί στο σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. «Η κοινωνία απορροφάται από την παραγωγή. Οι οικονομικές ιδέες παίζουν στις σύγχρονες κοινωνίες το ρόλο που έπαιζαν στο παρελθόν οι θρησκευτικές ή πολιτικές ιδέες, ενώ όλες

οι κοινωνικές πρακτικές τείνουν να λειτουργήσουν σαν οικονομικές πρακτικές. Η εξέλιξη της κοινωνίας φαίνεται να οδηγεί στη γενίκευση των εμπορευματικών μισθωτών σχέσεων. Στις υπερβιομηχανοποιημένες κοινωνίες κάθε τι γίνεται εμπόρευμα: Από την βιομηχανική παραγωγή ζωντανών όντων, ως την εμπορευματοποίηση των σπορ, της ψυχαγωγίας και του συνόλου των ανθρωπίνων σχέσεων»⁷.

Ένας τέτοιος προσανατολισμός σημαίνει:

1. Αύξουσα διάχυση των ορίων μεταξύ κοινωνίας και αγοράς.
2. Αναγωγή της οικονομικής ορθολογικότητας σε κυρίαρχη ιδεολογία.
3. Αύξηση της παραγωγής αξιών χρήσης νέου τύπου που απ' τη μια σχετίζονται με τις όλο και πιο εξεζητημένες ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας, και απ' την άλλη καθιστούν τον ελεύθερο χρόνο, την καλλιτεχνική δημιουργία, την παραγωγή γνώσης και το πεδίο των ανθρωπίνων σχέσεων, αντικείμενο εμπορευματικής αξιοποίησης.

Η οικονομική λογική τείνει να μην αντλεί τη νομιμοποίησή της από ένα καθεστώς σπανιότητας των αξιών χρήσης αλλά θεμελιώνεται σ' αυτή την ίδια⁸... Ο εργαλειακός ορθολογισμός κυριαρχεί επί του ουμανιστικού ορθολογισμού (Θ. Βακαλιός, 1990) ενώ στις συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού η ανάγκη διεύρυνσης του πεδίου δράσης του κεφαλαίου, μετατρέπει την αργία σε συνέχεια της εργασίας (Π. Τερλεξής, 1994).

Οι εξελίξεις αυτές έχουν σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο. Η δημοκρατία τείνει όλο και περισσότερο ν' αναχθεί σε τεχνική για την εκλογή των διαχειριστών της κρατικής εξουσίας και ως τεχνική δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει το χαρακτήρα μιας απόλυτης και καθολικής αξίας (Σ. Ιωαννίδης, 1993).

Ένας προσανατολισμός προς τις δραστηριότητες επιβίωσης και της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών νέου τύπου, θα ήταν ένδειξη εξέλιξης, αν δε συνοδευόταν από μία σημαντική ενίσχυση της απόλυτης φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, που φαίνεται να γίνονται μόνιμα προβλήματα των υπερβιομηχανοποιημένων κοινωνιών. «Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Αμερική οι φτωχοί δικαιούχοι κουπονιών φαγητού, αυξήθηκαν κατά 40% την τελευταία τριετία, όπως επίσης ότι ο αριθμός των αστέγων στην Ευρώπη την τελευταία δεκαετία, αυξήθηκε περισσότερο από 30%»⁹.

Στις σύγχρονες κοινωνίες πάνω από 70% του ενεργού πληθυ-

σμού απασχολείται στον τριτογενή αλλά οι δραστηριότητες επινόησης και ο μοντέρνος τριτογενής, δημιουργούν προς το παρόν λιγότερες απασχολήσεις απ' ό,τι ο άτυπος τριτογενής. Το ερώτημα που τίθεται λοιπόν είναι αν ο τριτογενής στο σύνολό του υπόκειται σε παραγωγική αξιοποίηση.

Στο σημείο αυτό οι απόψεις διαφοροποιούνται. Οι στοχαστές του εναλλακτικού χώρου, όπως ο Gorz και οι παραδοσιακοί μαρξιστές, θεωρούν ότι ένα σημαντικό τμήμα των δραστηριοτήτων του τριτογενή, αποτελούν μόνο τυπικά, μορφές παραγωγικής εργασίας.

Αντίθετα σε μία άλλη σειρά μελετών ετερόδοξου μαρξιστικού προσανατολισμού, υποστηρίζεται ότι το καινούργιο στοιχείο στην περίοδο που διανύουμε είναι ότι διευρύνεται εννοιολογικά η σφαίρα της παραγωγής. Ο M. Aglietta εισάγει μία διάκριση ανάμεσα στον εμπειρικό ορισμό της βιομηχανίας που ορίζεται σαν το πεδίο της μεταποιητικής παραγωγής και τον θεωρητικό ορισμό της βιομηχανίας, που είναι η διαμεσολάβηση των ανθρώπινων σχέσεων από τα τεχνικά συστήματα. Σύμφωνα λοιπόν με τις απόψεις αυτές, στο μέτρο που ενισχύεται η καπιταλιστική δομή των επιχειρήσεων που παράγουν εμπορεύματα νέου τύπου (τράπεζες δεδομένων, οικιακή τηλεπληροφορική, τουρισμός, ψυχαγωγία, αισθητικές και σωματικές φροντίδες, δραστηριότητες που αναφέρονται στην φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων κ.λπ.), η εργασία στους τομείς αυτούς μετατρέπεται σε παραγωγική και δημιουργούνται νέα πεδία συσσώρευσης. Μ' αυτήν την έννοια, όχι μόνο ο βιομηχανικός τριτογενής αλλά και η παραγωγή προσωπικών υπηρεσιών αποτελούν μορφές παραγωγικής εργασίας. Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, είναι δυνατό να επαναληφθεί, ό,τι είχε συμβεί και στις προηγούμενες τεχνολογικές επαναστάσεις: Αν η συνολική μάζα της υπεραξίας ελαττωνόταν για ένα δοσμένο κεφάλαιο, θα αυξανόταν αναλογικά με τη συνεχώς αυξανόμενη μάζα των κεφαλαίων που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή. Γίνεται λοιπόν αναγκαία η διεύρυνση της καπιταλιστικής ορθολογικότητας για την επιβίωση και αναπαραγωγή του συστήματος.

Οι αναλύσεις των Pastre Toledano Lorenzi στην μελέτη τους *La Crise du xx Siecle*, του J.M. Vincent καθώς και της T.M. Suzuki διαβλέπουν μια τέτοια προοπτική που θα βασίζεται στη διεύρυνση της έννοιας της παραγωγικής εργασίας και στη βιομηχανοποίηση των δραστηριοτήτων επινόησης.

Σύμφωνα με την T.M. Suzuki το κέντρο βάρους για την δημιουργία υπεραξίας μετατοπίζεται από την παραγωγή αγαθών στην

παραγωγή καινοτομιών, δηλαδή νέας γνώσης για την κατασκευή αγαθών. «Αυτή η συνεχής οικονομία των καινοτομιών δεν μετατρέπει τον κλασικό εργαζόμενο σε επιστήμονα, αλλά αντίθετα στο μέτρο που η παραγωγή γνώσης γίνεται κύρια πηγή κέρδους, τα διανοητικά καθήκοντα μετατρέπονται σε καθήκοντα ρουτίνας. Η μαζική παράγωγή γνώσης συντελεί στην δημιουργία μιας ιεραρχικής κλίμακας ασχολιών που συσχετίζονται με την παραγωγή γνώσης, μόνο όπου το ανώτερο τμήμα έχει σχετική ανεξαρτησία, ενώ το χαμηλότερο ιεραρχικά προσωπικό, εκτελεί μια χαμηλόμισθη εργασία ρουτίνας που έχει αντιστοιχίες με την κλασική βιομηχανική εργασία»¹⁰.

Για τους Pastre, Toledano, Lorenzi, στην περίοδο του τεχνολογικού μετασχηματισμού που διανύουμε, είναι απαραίτητο να επαναπροσδιορισθεί η έννοια της παραγωγικής εργασίας. Στη σημερινή συγκυρία είναι απαραίτητο να συνδεθεί η έννοια της παραγωγικής εργασίας με ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο που είναι το εντατικό καθεστώς συσσώρευσης: Κατά τους συγγραφείς μέσα στο παραπάνω μοντέλο συσσώρευσης, θεωρείται παραγωγική η εργασία που παράγει αγαθά που ενσωματώνονται στο πρότυπο κατανάλωσης και που είναι δυνατό να παραχθούν σε σειρά. Η διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία εξαρτάται:

1. Από το βαθμό ενσωμάτωσης της συγκεκριμένης εργασιακής δραστηριότητας στην καπιταλιστική δομή.
2. Από τον τύπο χρηματοδότησης.
3. Από την παραγωγικότητα.

Για τους συγγραφείς η διέξοδος από την κρίση προϋποθέτει νέες μορφές συσσώρευσης: «Οι νέοι τρόποι συσσώρευσης θα πρέπει να είναι συμβατοί με τους περιορισμούς που θέτει το μοντέλο εντατικής συσσώρευσης, δηλαδή θα πρέπει να επιτρέπουν σημαντικά κέρδη παραγωγικότητας, να συμβάλλουν στην ανανέωση του προτύπου κατανάλωσης και να είναι σε θέση να μετασχηματίσουν ένα μέρος της μη παραγωγικής εργασίας σε παραγωγική εργασία¹¹. Οι συγγραφείς αναφέρουν ως χαρακτηριστικά παραδείγματα την οικιακή τηλεπληροφορική, τις τράπεζες δεδομένων, τις αγορές μέσω σύνδεσης με υπολογιστή που συγκεντρώνει τις παραγγελίες κ.λπ. Οι εφαρμογές της πληροφορικής και της τηλεπληροφορικής συμβάλλουν στη δημιουργία παροχής υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις καθώς και παροχής προσωπικών υπηρεσιών. Όλες αυτές οι επιχειρήσεις συμμετέχουν στη δημιουργία υπεραξίας.

Το κοινό στοιχείο σ' αυτή την κατηγορία μελετών είναι η διαπίστωση ότι η παραγωγή κλασικών εμπορευμάτων θα απαιτεί όλο και περισσότερες εισροές σε γνώσεις, ενώ η κατανάλωση των εμπορευμάτων νέου τύπου, θ' αυξάνεται σημαντικά. Στο μέτρο που ενισχύεται η καπιταλιστική δομή των επιχειρήσεων τέτοιου τύπου, η εργασία στους κλάδους αυτούς μετατρέπεται σε παραγωγική εργασία που παράγει υπεραξία και είναι δυνατό να συσσωρεύεται και να επαναεπενδύεται με βάση τους κανόνες της διευρυμένης αναπαραγωγής. Τα νέα πεδία που είναι δυνατόν να δημιουργηθούν, εγκαινιάζουν μία νέα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα λοιπόν με τις απόψεις αυτές, δεν βρισκόμαστε μπροστά στο τέλος της κοινωνίας της εργασίας, που οδηγεί στην κατάργηση του νόμου της αξίας, αλλά μπροστά σε μία σειρά μεταμορφώσεων της αφηρημένης εργασίας που προσανατολίζεται σε πεδία μη υλικής παραγωγής. «Η μεγέθυνση παύει να ηγεμονεύεται από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, ενώ η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε βιομηχανία και υπηρεσίες γίνεται ολόένα και πιο ασαφής»¹².

Αναγνωρίζουμε ότι σήμερα είναι λογικά δυνατή μια διεύρυνση της έννοιας της παραγωγικής διαδικασίας όπως αυτή διατυπώνεται στο «Κεφάλαιο». Πράγματι επιχειρείται μια μετακίνηση της μισθωτής εργασίας προς τη σφαίρα της κυκλοφορίας της κατανάλωσης και της αναπαραγωγής, καθώς και μια αύξηση της συμβολής της διανοητικής εργασίας στην παραγωγή αξίας. «Οι εμπορικές επιχειρήσεις σήμερα είναι ταυτόχρονα οι ίδιες επιχειρήσεις παραγωγής έρευνας αγοράς, διαφήμισης, σχεδίασης της μορφής και της συσκευασίας του προϊόντος ή αγοράζουν τις εισροές από άλλες επιχειρήσεις. Ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι, ερευνητές των καταναλωτικών προτιμήσεων, σχεδιαστές, διαφημιστές, προσθέτουν στο υλικό προϊόν ένα συγκεκριμένο στυλ, προσαρμοσμένο σε ιδιαίτερες κοινωνικές κατηγορίες (νέοι, ενήλικες) έτσι ώστε στο τέλος να πουλάνε έναν τρόπο ζωής ως εμπόρευμα, ένα μη υλικό εμπόρευμα, παρά το ίδιο το υλικό προϊόν αυτό καθ' αυτό»¹³.

2. Τα όρια της παραγωγής αξιοποίησης του τριτογενή

τορία

Ωστόσο τα προβλήματα της παραγωγικής αξιοποίησης του τριτογενή στο σύνολό του, είναι υπαρκτά. Ακόμη κι αν γίνει δεκτή η

άποψη των ετερόδοξων συγγραφέων για την παραγωγική εργασία, μας φαίνεται προβληματική η αναγωγή των τριτογενών δραστηριοτήτων σε κύρια πηγή της υπεραξίας στο μέλλον.

Για ν' απαντηθεί αν ο τριτογενής στο σύνολό του είναι δυνατό ν' αποτελέσει πεδίο απόσπασης σχετικής υπεραξίας, θα πρέπει να διευκρινισθούν:

- Τα όρια των δυνατοτήτων τυποποίησης-εντατικοποίησης της διανοητικής εργασίας και της εργασίας που εντάσσεται στο πεδίο των σχέσεων και των φροντίδων. Οι δραστηριότητες αυτές για να παράγουν σε μεγάλη κλίμακα σχετική υπεραξία δεν μπορεί να μην υπόκεινται στην αρχή των οικονομιών χρόνου. Η διαδικασία αξιοποίησης προϋποθέτει τη μετάβαση από την τυπική υπαγωγή της διανοητικής εργασίας στο κεφάλαιο, στην πραγματική υπαγωγή και κάτι τέτοιο προϋποθέτει μεθόδους εντατικοποίησης της διανοητικής εργασίας. Ωστόσο μια τέτοια εξέλιξη είναι αρκετά προβληματική και πιθανόν να οδηγήσει στο μέλλον σε μια νέα κρίση παραγωγικότητας, στο βαθμό που τα όρια τυποποίησης-εντατικοποίησης της διανοητικής εργασίας είναι λιγότερο ελαστικά απ' ό,τι εκείνα της χειρωνακτικής εργασίας. Οι εξελίξεις πάνω σ' αυτό το ζήτημα θα προσδιορισθούν από το βαθμό αντίστασης των εργαζομένων στις απαιτήσεις των εργαλειικών συστημάτων. Ένας τύπος παραγωγής αποκομμένος από το πεδίο των αισθήσεων, οδηγεί βαθμιαία στην πτώχευση της ίδιας της σκέψης και της επινοητικότητας: «Η τυποποίηση των διανοητικών λειτουργιών που ευνοεί τον έλεγχο των αισθήσεων, η υποταγή της σκέψης που διευκολύνει την τυποποίηση, συνεπάγονται την πτώχευση της σκέψης και της εμπειρίας. Η αποσύνδεση τους οδηγεί στην ατροφία τους»¹⁴.

Στα πλαίσια του τριτογενή υπάρχουν δραστηριότητες που υπόκεινται σε τυποποίηση και άλλες που από τη φύση τους δεν είναι δυνατό να τυποποιηθούν και γι' αυτό αποτελούν δραστηριότητες στάσιμης ή χαμηλής παραγωγικότητας. Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας πάνω στο ζήτημα, παρατηρείται ότι οι νέες θέσεις εργασίας δημιουργούνται κατά πλειοψηφία σ' αυτούς τους τομείς.

Ακόμη και μη μαρξιστές οικονομολόγοι, αναγνωρίζουν ότι μια τέτοια εξέλιξη περιορίζει τις δυνατότητες της μεγέθυνσης. Ο W. J. Baumol¹⁵, ήδη από το 1967, υποστήριζε ότι η τεχνολογική δομή ορισμένων δραστηριοτήτων του τομέα των υπηρεσιών συνεπάγεται αυξημένο κόστος παραγωγής. Στο μακροοικονομικό μοντέλο που προτείνει, οι δραστηριότητες χωρίζονται σε δύο τύπους: 1. Σε δραστηριότητες όπου η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει

γρήγορα και σε δραστηριότητες χαμηλής παραγωγικότητας που είναι σχετικά ανεξάρτητες από την αρχή των οικονομιών χρόνου, γιατί σ' αυτές η εργασία αποτελεί σκοπό καθ' αυτό. (πχ. στην εκπαίδευση ο αριθμός των ωρών εκπαίδευσης ανά φοιτητή αποτελεί δείκτη ποιότητας).

Ο Α. Gorz επισημαίνει επίσης ότι κάθε δραστηριότητα δεν είναι δυνατόν για λόγους ανθρωπολογικούς να υπαχθεί στο πεδίο της καπιταλιστικής ορθολογικότητας. «Η οικονομική ορθολογικότητα είναι δυνατό να είναι εφαρμόσιμη σε δραστηριότητες που:

- δημιουργούν αξίες χρήσης
- ασκούνται στη δημόσια σφαίρα: (δηλαδή είναι δραστηριότητες που ευνοούν μία απρόσωπη ενσωμάτωση στην παραγωγική διαδικασία και δε βασίζονται σε σχέσεις προσωπικής εξάρτησης).
- Η απόδοσή τους είναι μετρήσιμη και όσο το δυνατό πιο αυξημένη» (Α. Gorz, *Metamorphoses du travail*, Gallile, 1988, σελ. 172-173).

Κατά το συγγραφέα αντίθετα με μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, δεν αρκεί μια δραστηριότητα να ασκείται με σκοπό την εμπορευματική ανταλλαγή για ν' αποτελεί εργασία με την οικονομική σημασία του όρου. Μερικές όψεις της οικονομίας των σχέσεων μοιάζουν με τις προκαπιταλιστικές μορφές εξυπηρέτησεων που η ανάπτυξη της βιομηχανικής κοινωνίας φαινόταν να είχε εξαφανίσει. Πράγματι μέσω της διεύρυνσης του άτυπου τομέα, οι όροι της εκμετάλλευσης διατηρούνται και τείνουν να διαιωνιστούν, ενώ ταυτόχρονα εκλείπει ο εξορθολογιστικός της χαρακτήρας. Η εκμετάλλευση μέχρι σήμερα συνέβαλε στην εξοικονόμηση χρόνου σε συνολική κοινωνική κλίμακα. Από δω και στο εξής η διεύρυνση του πεδίου δράσης του εμπορεύματος και του κεφαλαίου τείνει να δημιουργήσει κοινωνίες πλήρους ετερονομίας, όπως επισημαίνει ο Gorz, κοινωνίες υπηρετών και υπηρετούμενων, η στιγμή που η νέα τεχνολογία καθιστά δυνατή την παραγωγή κοινωνικού πλούτου που σχετίζεται με τις βασικές ανάγκες με λιγότερη ποσότητα εργασίας.

Άλλοι μελετητές θεωρούν προβληματική αυτή καθ' αυτή την έννοια της παραγωγικότητας στον τριτογενή: «Μέσα στον πολύμορφο και ετερογενή τριτογενή τομέα η σύνδεση ανάμεσα σε τεχνική πρόοδο και παραγωγικότητα της εργασίας δεν είναι απλή. Σε πολλές περιπτώσεις το στατιστικό μέτρο της παραγωγικότητας αλλά και ο ορισμός της θέτουν προβλήματα.... Έτσι για την ανάλυση των οικονομικών αποτελεσμάτων των νέων τεχνολογιών στην

πλειονότητα των τριτογενών δραστηριοτήτων, οι συνήθεις μέθοδοι αξιολόγησης που βασίζονται στις έννοιες του όγκου της παραγωγής, στο κόστος ανά μονάδα και στην παραγωγικότητα, υφίσταται σχετική απαξίωση»¹⁶.

Συμπέρασμα

Με τις παραπάνω παρατηρήσεις θέλουμε να επισημάνουμε τις δυσκολίες μιας πλήρους παραγωγικής αξιοποίησης του τριτογενή στο σύνολό του. Δεν υποστηρίζουμε ότι μια τέτοια προοπτική είναι ανέφικτη, αλλά θεωρούμε ότι η παραγωγική αξιοποίηση του τριτογενή στο σύνολό του αποτελεί ένα ζήτημα ανοικτό.

Κατά την γνώμη μας ένα αδύνατο σημείο των αναλύσεων που βλέπουν στη διεύρυνση του τριτογενή μία νέα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είναι το ότι χαρακτηρίζεται από την απουσία οποιασδήποτε κριτικής θεώρησης των αναγκών νέου τύπου. Η ανανέωση του προτύπου κατανάλωσης γίνεται επιδίωξη καθ' αυτή, οδηγώντας στην ασυζητητί αποδοχή των αναγκών νέου τύπου, των εμπορευμάτων νέου τύπου και των μορφών εργασίας νέου τύπου, εκτοπίζοντας από τον ορίζοντα της ανάλυσης κάθε κριτική θεώρηση του ζητήματος των αναγκών. Το ζήτημα αυτό βέβαια δεν είναι καθόλου απλό. Το ερώτημα που τίθεται σήμερα είναι: Πως είναι δυνατό να ορισθεί ένα συλλογικό optimum που θα διαφοροποιείται από την οικονομίστικη λογική στο μέτρο που η οικονομική ορθολογικότητα τείνει να γίνει η κυρίαρχη κοινωνική πρακτική; Η δυσκολία αυτή όμως δεν νομιμοποιεί μία θεώρηση που τείνει να εντάξει στο πεδίο του εμπορεύματος όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Υπάρχουν ζώνες αντίστασης απέναντι σ' αυτή την τάση μέσα στους κύκλους των διανοουμένων αλλά και στα εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα. Κατά την γνώμη μας οφείλουμε να αναρωτηθούμε σε ποιό βαθμό η ταύτιση της οικονομικής ορθολογικότητας με το Λόγο εν γένει, στρέφει την οικονομία ενάντια στην κοινωνία. Το ερώτημα αυτό αφορά άμεσα τους οικονομολόγους στο μέτρο που αντιλαμβάνονται την επιστήμη τους ως μία κοινωνική παραγωγή.

Είναι γεγονός ότι μία ανάλυση των επιπτώσεων της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης στη δυναμική του οικονομικού συστήματος θα έχει σήμερα περιορισμένη εμβέλεια, λόγω του μεταβατικού χαρακτήρα της περιόδου που διανύουμε. Γίνεται όλο και περισσότερο ευδιάκριτο ότι το όριο ενός τρόπου παραγωγής δεν μπορεί να

είναι αυστηρά μόνο οικονομικής τάξης αλλά συνιστά ένα όριο κοινωνικό. Μια προσπάθεια ανίχνευσης των ευρύτερων ορίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προσκρούει σήμερα σε ιδιαίτερες μεθοδολογικές δυσκολίες, αφ' ενός γιατί η μεταφορντική παραγωγική τάξη είναι ακόμη υπό διαμόρφωση, αφ' ετέρου γιατί μια τέτοια προσπάθεια προϋποθέτει τη διεπιστημονική θεώρηση που ξεπερνά τα πλαίσια του ατομικού ερευνητή¹⁷.

Συνολικά
δεν τρεφεί!

Κατά τη γνώμη μας, δύο σημαντικές αντιφάσεις εντοπίζονται μέσα στους τρέχοντες προσανατολισμούς της συσσώρευσης.

Η πρώτη έχει να κάνει με τα όρια τυποποίησης-εντατικοποίησης της μη χειρωνακτικής εργασίας -όπως ήδη επισημάνθηκε-. Η τυποποίηση της μη χειρωνακτικής εργασίας προσκρούει σε όρια ανθρωπολογικά που αφ' ενός δεν είναι γνωστά, αφ' ετέρου μια προσπάθεια υπέρβασής τους μπορεί να οδηγήσει σε μια νέα κρίση της εργασίας.

Τέλος, μια σημαντική αντίφαση προκύπτει από τη διεύρυνση του πεδίου του εμπορεύματος που οδηγεί στην εμπορευματοποίηση των αναπαραγωγικών δαπανών, με ακραία λογική συνέπεια τη διάχυση ανάμεσα στο πεδίο της παραγωγής και σ' εκείνο της αναπαραγωγής. Η διάκριση ανάμεσα στο πεδίο της άμεσης παραγωγής και σ' εκείνο της αναπαραγωγής (που διευρύνθηκε σημαντικά με το κράτος πρόνοιας) υποδηλώνει μεταξύ άλλων ότι το σύστημα δεν μπορεί ν' αναπαραχθεί αυτόματα μέσα στην κίνηση της άμεσης παραγωγής. Η ιστορική εμπειρία έδειξε ότι το οικονομικό σύστημα χρειάζεται μια ζώνη εξωτερικότητας για ν' αναπαραχθεί. (A. Caille, 1976). Οι παραπάνω διαπιστώσεις ενισχύουν τις πιθανότητες για μια επιβράδυνση της δυναμικής της συσσώρευσης αλλά δεν είμαστε σε θέση να ισχυρισθούμε με βάση τα παραπάνω δεδομένα ότι οδηγούμαστε σε μια συνολική κρίση του τρόπου παραγωγής, τη στιγμή που δεν υπάρχει ισχυρή αμφισβήτηση των κοινωνικών σχέσεων από τα κοινωνικά κινήματα.

flexibilité ?
Σημειώσεις

1. G. Roustang, *L'emploi un choix de société*, Syros, 1988 σελ. 52.
2. A. Dannzin, *Enjeux Technologiques et Relations Internationales Economica*, 1986, σελ. 237.
3. B. Barrere, *Lire la crise*, P.U.F., 1983, σελ. 225.
4. E. Mandel, *Ο Ύστερος καπιταλισμός*, εκδόσεις Gutenberg, σελ. 197
5. Giovanni Dossi, *Οι τάσεις της καινοτομίας και οι προσδιοριστικοί*

της παράγοντες, στο «Οικονομική θεωρία και τεχνολογία», Συλλογικό έργο, Gutenberg, 1991.

6. T. Negri, στο ίδιο, σελ. 258-259.

7. Y. Crepeau, *La fin du travail salarie*, Temps modernes, no 524, 1990.

8. M. Henry, *Du Communisme au Capitalisme*, ed. Odile Jacob., 1990, σελ. 174-175.

9. X. Ναξάκης, *Η Φτώχεια των Εθνών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1996, σελ. 53.

10. T.M. Suzuki, *Robots and Capitalisme*, New Left Review, 1985.

11. O. Pastre, Toledano Lorenzi, «La crise du xx siecle», *Economica*, 1980, σελ. 375.

12. A. Λυμπεράκη - A. Μουρίκη, *Η Αθόρυβη Επανάσταση*, Gutenberg, 1996, σελ. 245.

13. X. Ναξάκης, *Οι Βιομηχανίες της Γνώσης και της Πληροφορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1995, σελ. 25.

14. M. Horkheimer - T. Adorno, *La dialectique de la raison*, Gallimard, 1983, σελ. 51.

15 W.J. Baujol, *Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of urban crisis*, American Economic Review, Jun 1967.

16. M. Gaspard, «Mutations technologiques productivite et emploi», στο: *Mutations technologiques Economica*, 1981, σελ. 212.

17. R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, εκδ. Εξάντας, 1988, σελ. 111.

Βιβλιογραφία

Ξένη

M. Aglietta, *Les Metamorphoses de la Societe Salariale*, edition Calman - Levy, 1984.

Barrere etc., *Lire la Crice*, P.U.F., 1983.

M. Codellier, *Rationalite et Irrationalite en Economie*, Maspero, 1974.

O. Celinier, «Le Chomage Guerri si nous le Voulons», editions *Hommes et Thechniques*, 1985.

A. Danzin etc., «Enjeux Technologiques et Relations Internationales», *Economica*, 1986.

M. Henry, *Du Communisme au Capitalisme*, ed. Odile Jacob, 1992.

M. Horkeheimer - T. Adorno, *La Dialectique de la Raison*, Gallimard, 1983.

A. Gorz, *Les Metamorphoses du Travail*, Galilee, 1988.

J. Gouverneur, *Manuel de Theorie Economique Marxiste*, ed. De Boeck, 1987.

A. Lipietz, «Choisir L' Audace», *La Decouverte*, 1989.

- A. Lipietz, «La Societe en Sablier», *La Decouverte*, 1996.
A. Lebaube, *L' Emploi en Miettes*, Hachette, 1988.
K. Marx, *Principes d' une Critique de l' Economie Politique*, Editions Sociales.
T. Negri, *Marx au dela de Marx*, ed. C. Bourgeois, 1978.
O. Pastre, J. Lorenzi, J. Toledano, «La Crise du xx Scieclle», *Economica*, 1980.
J. Rawls, *Theorie de la Justice*, Seuil, 1987.
G. Roustang, *L' Emploi un Choix de Societe*, Syros, 1988.
J.M. Vincent, *Critique du Travail*, P.U.F., 1987.
M. De Vroey, *Crise du Marxisme - L' Aspect Theorique*, Universite Catholique de Louvain, Avril, 1990.

Μεταφρασμένα στα ελληνικά

- R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, εκδ. Έξαντας, 1990.
Μ. Κορία, *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, εκδόσεις Α/Συνέχεια.
Ε. Μαντέλ, *Ο Ύστερος Καπιταλισμός*, Gutenberg.

Ελληνική

- Θ. Βακαλιός, *Κουλτούρα, Τεχνολογία, Κοινωνία*, στο Συμπόσιο «Κολτούρα και Τεχνολογία», Praxis, 1990.
Σ. Ιωαννίδης, *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993.
Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1998.
Α. Λυμπεράκη - Α. Μουρίκη, *Η Αθόρυβη Επανάσταση*, Gutenberg, 1996.
Χ. Ναξάκης, *Η Φτώχεια των Εθνών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1996.
Χ. Ναξάκης, *Οι Βιομηχανίες της Γνώσης και της Πληροφορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1995.
Θ. Πάκος, *Ανταγωνισμός, Συγκέντρωση και Τεχνολογία*, εκδ. Παπαζήση, 1992.
Θ. Τσέκουρας, *Ευέλικτος Αυτοματισμός και Αναδιάρθρωση: Μια Διέξοδος από την Κρίση*, στο Συμπόσιο «Κουλτούρα και Τεχνολογία», Praxis, 1990.
Σ. Χτουρής, *Μεταβιομηχανική Κοινωνία και η Κοινωνία της Πληροφορίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997.

α
Αρθρα:

Temps Modernes.

Υ. Craipeu, *La Fine du Travail Salarie*, no 524.

New Left Reviews:

Μ. Suzuki, *Robots and Capitalisme*, 1985.

Cahiers d' Economie Politique:

Α. Caille, *Le Travail Improductif Comme Ecart du Capital a Soi Me-
me*, no 2.

La Revue du Mauss:

Α. Caille, *Grepuscule de l' Economie Politique*, no 3.

Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών:

Π. Τερλεξής, *Ο Μύθος του Ελεύθερου Χρόνου*, τεύχ. 15, Δεκέμβριος
1994.

Θέσεις:

Θ. Τσέκουρας, *Πόσο Παντοδύναμες είναι οι Νέες Τεχνολογίες*, no
32, 1990.

